

RAFAŁ CZACHOR

ORCID: 0000-0002-5929-9719

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
rczachor@afm.edu.pl

„Suwerenna demokracja” — geneza, treść i krytyka współczesnej rosyjskiej myśli polityczno-prawnej

Abstrakt: Wprowadzenie: Artykuł poświęcony jest „suwerennej demokracji”, rosyjskiej koncepcji politycznej, która pojawiła się w 2005 roku i miała odegrać istotną rolę w okresie petryfikacji systemu władzy Władimira Putina. Koncepcja ta, autorstwa zastępcy szefa Administracji Prezydenta Rosji Władimira Surkowa, miała cele wewnątrzpolityczne i międzynarodowe, co ujmowano w hasła „Sprawiedliwość dla każdego w Rosji, sprawiedliwość dla Rosji w świecie”. W tekście omówiono genezę tej koncepcji, jej treść oraz krytykę. Wskazano okoliczności odstąpienia od niej w latach 2007–2008, co było związane z formułowaniem nowej retoryki przez kolejnego prezydenta Dmitrija Miedwiediewa.

Pytania badawcze: Podstawowym problemem badawczym opracowania jest rekonstrukcja treści „suwerennej demokracji” oraz jej krytyczna analiza. Jeśli przyjąć, że wskazana koncepcja była pierwszą, i jak się okazuje jedyną, zaplanowaną i realizowaną przez rządzący Rosją obóz próbą zdefiniowania własnej tożsamości ideowej, to analiza tego zagadnienia pozwala na wyciągnięcie wniosków odnośnie do aksjologicznego oblicza „putinizmu”.

Metody badawcze: Przyjęta optyka badawcza implikuje użycie metody historycznej oraz egzegezy tekstów źródłowych.

Ustalenia: Koncepcja „suwerennej demokracji” była pierwszą tego typu próbą zdefiniowania interesu narodowego Rosji, wyzwań i szans, zarówno w ujęciu wewnątrzpaństwowym, jak i międzynarodowym. Zawierała diagnozę wyzwań rosyjskiej rzeczywistości pierwszej dekady XXI wieku, w tym: istnienie negatywnych skutków transformacji lat dziewięćdziesiątych; słabość gospodarki opartej na eksporcie surowców energetycznych oraz niesprzyjającą sytuację międzynarodową, zmierzającą ku ładowi jednobiegunowemu. Realizowała ona cele wewnętrzne i zewnętrzne: konsolidowała elity władzy wokół nowej koncepcji oraz była sygnałem wysyłanym społeczności międzynarodowej, że Rosja nie rezygnuje z dążenia do budowy wielobiegunowego ładu światowego.

Wnioski: Będąca w istocie dziełem jednej osoby — Władimira Surkowa — koncepcja „suwerennej demokracji” pojawiła się w 2005 roku jako odpowiedź na potrzebę opracowania narzędzia mobilizacji społecznej przed wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi, które mogłyby być wykorzystane przez Władimira Putina i partię Jedna Rosja. Koncepcja od początku była traktowana dwojście: jako perspektywiczna „ideologia państwa” oraz jako krótkotrwały zabieg służący po-

polaryzacji rządzącej elity władzy. Wobec wstrzemięźliwego stosunku W. Putina i D. Miedwiediewa nie została ona rozwinięta i od 2008 roku praktycznie nie funkcjonuje w rosyjskim obiegu politycznym.

Słowa kluczowe: Rosja, autorytaryzm, suwerenna demokracja, W. Putin.

“SOVEREIGN DEMOCRACY”: THE ROOTS, CONTENTS AND CRITIQUE OF CONTEMPORARY RUSSIAN POLITICAL THOUGHT

Abstract

Background: The paper is devoted to the concept of “sovereign democracy” that emerged in Russia in 2005 and was thought to play an important political role. The concept, authored by Vladimir Surkov, the deputy chief of the Administration of the President, having both internal and external political goals, was the first attempt of the formulation of the values of the new political system under Vladimir Putin. The paper discusses the roots of “sovereign democracy”, its contents, and critique. It also presents the circumstances of a decline of this concept in 2007–2008, which resulted from the new rhetoric of President Dmitry Medvedev.

Objectives: The main goal of the following paper is to present and discuss the contents of the Russian political concept of “sovereign democracy”. Since this concept was the first, and as it turned out — only attempt by the Russian ruling elite to define its own ideological identity, the following study enables us to make some remarks regarding the axiology and ideological maturity of “Putinism”.

Methods: The adopted perspective of the investigation imposes the employment of the historical method and the exegesis of the documents.

Results: “Sovereign democracy” was the first effort of this kind to define contemporary Russian national interests, the challenges and opportunities, both in internal and external dimensions. It embraces a diagnosis of Russia’s main problems in the first decade of the 21st century: the vulnerability of the economy based on the export of oil and gas, the unfavourable international situation, and a possible unipolar world order. It has had national and international aims: consolidation of the political elite and a clear message to international society that Russia will not give up the reshaping of the world towards a multipolar one. Since its beginning, the concept was understood doubly — as a future “state ideology” and as a short-lived project for current political purposes. Despite the fact that it was officially adopted by the “One Russia” party, it was not recognised by V. Putin and did not obtain any official status.

Conclusions: Being, in fact, the product of one man — Vladimir Surkov, the concept of sovereign democracy emerged in 2005 as a response to the need for a tool to mobilise society before parliamentary and presidential elections. As a result of the restrained and sceptical attitude of V. Putin and D. Medvedev, the concept was not developed and abandoned by the “One Russia” ruling party.

Keywords: Russia, authoritarianism, sovereign democracy, V. Putin.

Wstęp

Władimir Putin władzę w Rosji objął 1 stycznia 2000 roku, początkowo, po rezygnacji Borysa Jelcyna, jako pełniący obowiązki głowy państwa, od maja 2000 roku zaś jako prezydent. Minęło zatem dwadzieścia lat jego faktycznych rządów, albowiem w latach 2008–2012 pełnił on funkcję premiera, a prezydentem był wskazany przez niego na ten urząd Dmitrij Miedwiediew. Minione dwie dekady cechowały się poważnymi zmianami w funkcjonowaniu instytucji publicznych Rosji oraz jej pozycji międzynarodowej. O ile pierwsze lata rządów W. Putina oceniano, także za granicą, jako czas wzmocnienia i demokratyzacji Rosji poprzez wyeliminowanie wpływów oligarchicznych, to kolejne lata charakteryzowane są jako nawrót tendencji autorytarnych, budowa reżimu opartego na tak zwanych siłownikach, osobach powiązanych z resortami obrony narodowej i spraw wewnętrznych, a także służbami specjalnymi, dążenie do odbudowy geopolitycznej potęgi i zagrożenie istniejącemu *status quo* w stosunkach międzynarodowych. Po dwudziestu latach rządów W. Putina Rosja jest państwem o wybitnie silnej personalizacji władzy, bardzo wąskiej elicie politycznej, dominacji na scenie partyjnej proprezydenckiej Jednej Rosji i marginalnym znaczeniu opozycji. Istotne, że ani elita władzy, ani jej partyjna struktura nie wykształciły trwałego, spójnego i długofalowego programu czy wręcz funkcjonującej w innych państwach postradzieckich ideologii państwowej. Praktycznie jedynym programem Jednej Rosji jest popieranie kursu wyznaczanego przez prezydenta. Na tym tle za szczególnie interesujący należy uznać epizod funkcjonowania koncepcji „suwerennej demokracji” mający miejsce w latach 2005–2008. Można ją potraktować jako jedyną — i ostatecznie zakończoną niepowodzeniem — próbę budowy przez elity władzy własnej doktryny politycznej na fundamencie kompleksowej diagnozy potrzeb i zagrożeń zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych (międzynarodowych).

W świetle powyższego celem niniejszego artykułu jest nakreślenie politycznego tła, które towarzyszyło powstaniu „suwerennej demokracji”, rekonstrukcja jej treści na podstawie różnych dokumentów programowych i wystąpień publicznych przedstawicieli władz Rosji, wyjaśnienie przyczyn jej porzucenia przez obóz rządzący oraz przedstawienie głównych tez krytycznych wobec tejże koncepcji. Tak nakreślony cel determinuje strukturę tekstu, na którą składają się trzy główne części oraz zakończenie. Wskazać należy, że zagadnienie „suwerennej demokracji” doczekało się stosunkowo licznych analiz i komentarzy publicystycznych wydawanych głównie w Rosji w latach 2005–2008, lecz nie było przedmiotem oddzielnych pogłębionych badań na gruncie doktryny polskiej¹ i było tylko sporadycznie omawiane w doktrynie rosyjskiej czy anglojęzycznej².

¹ W zasadzie wyłącznie: R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 71–81.

² Zob. np. A.N. Okara, *Reprivatizaciya budushhego. „Suverennaya demokratiya”: ot poiskov „novoj russkoj idei” k „missii” korporacii zao „Rossiya”*, „Politiya” 2007, nr 1 (44), s. 85–95;

W artykule zastosowanie znalazła metoda historyczna oraz metoda egzegezy tekstów źródłowych. Wnioski płynące z opracowania uzupełniają opisaną w literaturze przedmiotu specyfikę współczesnego systemu politycznego Rosji, niekiedy określanego „putinizmem”³.

Geneza powstania koncepcji „suwerennej demokracji”

Na tle idei „suwerennej demokracji” można dokonać oceny kondycji społeczeństwa i dylematów obozu władzy Rosji w okresie petryfikacji modelu rządów właściwego dla epoki W. Putina. Istotne jest określenie momentu dziejowego, w którym idea ta się zrodziła. Jak wspomniano, pierwsze lata rządów W. Putina oceniano jako czas porządkowania instytucji publicznych, demokratyzacji poprzez wyeliminowanie zjawisk oligarchizacji życia publicznego. Po okresie tak zwanej smuty, mającej miejsce w schyłkowym okresie prezydentury B. Jelcyna, wojnach czeczeńskich, a także po zamachach z 11 września 2001 roku, społeczeństwo Rosji, podobnie jak i społeczność międzynarodowa, potrzebowała silnego, przewidywalnego przywództwa w Rosji i takie nadzieje wydawał się spełniać W. Putin.

W kolejnych latach zaczęła zmieniać się zarówno sytuacja międzynarodowa, jak i wewnątrzrosyjska. Deoligarchizacja nie przyniosła demokratyzacji, tylko ustanowienie nowego modelu rządów z dominującym wpływem wspomnianych siłowników, Rosja zaczęła wyrażać wolę odbudowy geopolitycznej strefy wpływów nad byłym ZSRR. Interwencja wojsk sojusznicznych w ramach operacji „Iracka Wolność” w 2003 roku, tak zwane kolorowe rewolucje w Gruzji, na Ukrainie i Kirgistanie w latach 2003–2005 roku były przez rosyjskie władze postrzegane jako zagrożenie dla własnego bezpieczeństwa i krok ku petryfikacji jednobiegunowego ładu światowego z dominującą pozycją Stanów Zjednoczonych. Wewnątrz Rosji sprzyjająca koniunktura gospodarcza, spowodowana wzrostem

A. Kazancev, *Suverennaya demokratiya: protivorechiya koncepcii*, „Politicheskij zhurnal” 2007, nr 7–8, s. 84–90; Y.A. Plyajs, „*Suverennaya demokratiya*”: *novyj koncept partii vlasti*, „Vlast” 2008, nr 4, s. 24–32; E.V. Ereklinceva, *K voprosu o traktovke koncepcii „suverennej demokratii”*, „Vestnik Chelabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta” 2009, nr 36 (174), s. 5–11; N. Grachev, *Suverennaya demokratiya: social’no-filosofskij vzglyad*, „Vlast” 2011, nr 2, s. 106–109; oraz autorów nierosyjskich: R. Sakwa, *Suverenitet i demokratiya: konstrukcii i protivorechiya*, „Sravnitel’noe konstitucionnoe obozrenie” 2007, nr 3, s. 117–118; I. Krastev, „*Sovereign Democracy*”, *Russian-style*, „Insight Turkey” 8, 2006, nr 4, s. 113–117; M.A. Smith, *Sovereign Democracy: The Ideology of Yedinaya Rossiya*, „Conflict Studies Research Centre: Russian Series” 2006, nr 37; S. Mäkinen, *Surkovian Narrative on the Future of Russia: Making Russia a World Leader*, „Journal of Communist Studies and Transition Politics” 27, 2011, nr 2, s. 143–165; B. Bowring, *Law, Rights and Ideology in Russia: Landmarks in the Destiny of a Great Power*, London 2014.

³ M.H. van Herpen, *Putinizm. Powolny rozwój radykalnego reżimu prawicowego w Rosji*, przeł. J. Okuniewski, Gdańsk 2014.

cen ropy naftowej i gazu, przekładała się na bardzo duże zaufanie do władz, natomiast nawet kręgi rządzące musiały mieć świadomość, iż polityka państwa, a także jej medialny obraz, są wybitnie zdominowane przez autentycznie popularnego w społeczeństwie W. Putina. W 2008 roku miała upłynąć jego druga czteroletnia kadencja prezydencka i zgodnie z konstytucją nie mógł kolejny raz kandydować. Elity władzy przygotowywały „transfer” rządów, któremu musiała jednak towarzyszyć określona argumentacja i tło ideowe. Pożądane było również wzmocnienie tożsamości funkcjonującego od 2001 roku proprezydenckiego ugrupowania Jedna Rosja⁴. Po ponad pięciu latach rządów W. Putina w Rosji wskazywano na brak „systemowego projektu modernizacji państwa”⁵. Jego zaistnienie mogło przysłużyć się kilku celom: mobilizacji społecznej przed kolejnym cyklem wyborczym lat 2007–2008, konsolidowaniu elity władzy oraz nadaniu określonej treści więzom pomiędzy różnymi grupami społecznymi.

Bardzo wysokie wskaźniki społecznej popularności prezydenta w istotnym stopniu niwelowały problem, jakim był brak tożsamości nowego reżimu politycznego. Jego charakterystyki można było dokonać przede wszystkim jako antytezy lat dziewięćdziesiątych, poprzez pojęcia „antyjelcynizmu”, „antyoligarchizmu” czy „przeciwdziałania rozpadowi państwa”. Zgodne z konstytucją odejście W. Putina z urzędu prezydenta mogło spowodować potrzebę wykształcenia trwałej idei będącej budulcem tożsamości elit i jej głównym spoiwem, a także źródłem legitymacji Jednej Rosji.

Zadania stworzenia koncepcji znanej jako „suwerenna demokracja” podjął się Władisław Surkow, który zajmował stanowisko wiceszefa Administracji Prezydenta Rosji. Wiele faktów z jego biografii, w tym nawet dzieciństwo, pozostaje niejasne. Od końca lat osiemdziesiątych pracował w sferze medialnej, w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych był zastępcą dyrektora generalnego publicznej telewizji ORT. W 1999 roku rozpoczął pracę jako pomocnik kierownika Administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej, a wkrótce jako wicekierownik. Był odpowiedzialny za stworzenie proputinowskiej partii Jedna Rosja, a także bloku wyborczego „Ojczyzna” i kolejnej partii popierającej prezydenta W. Putina — Sprawiedliwa Rosja. Jego pasją było ponadto pisanstwo, a nawet pisanie tekstów piosenek dla grupy rockowej.

Źródła „suwerennej demokracji” sięgają pierwszej połowy 2005 roku, gdy W. Surkow zainicjował dyskusję o narodowych priorytetach Rosji. Korespondoowało to z orędziem W. Putina na 2005 rok, w którym — nie używając wprost tego terminu — stwierdził, że należy wzmocnić prawo Rosji „do bycia suwerennym państwem, samodzielnie określać dla siebie zakres wolności i demokracji”. Podkreślić należy, że Konstytucja Federacji Rosyjskiej gwarantuje ideową neutralność państwa, toteż władze Rosji wprost nie poszukiwały ideologii państwowej,

⁴ M. Słowikowski, *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*, Łódź 2018, s. 248.

⁵ A.N. Okara, *op. cit.*, s. 85.

koncepcja zaś „suwerennej demokracji” do tego też nie aspirowała. Chodziło zatem głównie o szerokie uzasadnienie dążenia Rosji do kształtowania polityki wewnętrznej i międzynarodowej na podstawie własnych priorytetów. Koncepcja taka miała jednocześnie zrealizować kilka celów. Po pierwsze, wzmocnić formację ideową rosyjskiej elity władzy, która do tej pory nie była spójna, a różne koterie łączyły przede wszystkim powiązania z W. Putinem i lojalność wobec niego. Po drugie, miała służyć jako narzędzie konsolidacji i mobilizacji społecznej. Po trzecie, być dla społeczności międzynarodowej czytelnym sygnałem aspiracji Rosji do współtworzenia ładu światowego oraz niepoddawaniu się panującym na Zachodzie wzorcom ustroju demokratycznego. Tym samym zgodzić się należy z opinią Romana Bäcker, że „suwerenna demokracja” była tworem quasi-ideologicznym, który przez swoją niedookreśloność mógł godzić interesy różnych grup i jednocześnie uzasadniał imperialne ambicje rosyjskiej władzy⁶.

Ewolucja treści

Choć, jak wskazano, autorstwo koncepcji „suwerennej demokracji” przynależy do W. Surkowa, na gruncie rosyjskiej polityki użyte zostało po raz pierwszy pod koniec kwietnia 2005 roku przez profesora i dziennikarza, założyciela „Niezawisimoj Gazety” Witalija Tretiakowa. W artykule *Suwerenna demokracja. O politycznej filozofii W. Putina* syntezował on główne tezy kolejnych, wówczas sześciu, prezydenckich orędzi. Konkludował, że

ogólna metafizyczna podstawa politycznej filozofii W. Putina jest następująca: Rosja była, jest i będzie największym narodem europejskim, mającym wkład w rozwój cywilizacji europejskiej. [...] epoka radziecka to nie „czarna dziura” w historii, zaś ZSRR nie był „imperium zła”. [...] współczesna rosyjska demokracja jest kontynuacją rosyjskiej państwowości a nie jej końcem [...]. Suwerenna i sprawiedliwa demokracja w Rosji [...] jest formułą politycznej filozofii Putina, choć bezpośrednio nie pojawia się w jego orędziach⁷.

Po raz pierwszy założenia przyszłej koncepcji W. Surkow przedstawił na spotkaniu stowarzyszenia przemysłowców „Dielowaja Rossija” 17 maja 2005 roku. Po pierwsze, stwierdził wówczas konieczność ochrony suwerenności, która implikuje walkę z terroryzmem oraz przeciwstawianie się próbom ingerencji obcych państw w politykę rosyjską. Po drugie, podkreślił, że dla ochrony rosyjskiej suwerenności niezbędna jest „elita narodowa”⁸. Pojęcia „suwerennej demokracji” W. Surkow użył w lutym 2006 roku, gdy przedstawił założenia swojej koncepcji na partyjnym

⁶ R. Bäcker, *op. cit.*, s. 80–81.

⁷ V. Tretiakov, *Suwerennaya demokratiya: o politicheskoy filosofii Vladimira Putina*, „Rossijskaya gazeta” 28.04.2005, <https://rg.ru/2005/04/28/tretiakov.html> (dostęp: 27.08.2019). Wszystkie tłumaczenia w tekście R.C.

⁸ Vladislav Surkov: „*My ne prosto za demokratiyu. My za suverenitet Rossijskoj Federacii*”, <https://www.sova-center.ru/democracy/news/ideology/regime/2005/07/d5189/> (dostęp: 27.08.2019).

forum Jednej Rosji w postaci referatu zatytułowanego *Suwerenność jako polityczny synonim konkurencyjności*. „Suwerenna demokracja” miała być kompleksową ideą konsolidującą zarówno elitę władzy, jak i wiążącą tę elitę z szerokimi masami społeczeństwa. Miała wskazywać kierunek reform wewnętrzpaństwowych, ale i zmiany w polityce międzynarodowej poprzez zwiększenie roli Rosji. Zwracając się do członków rządzącego ugrupowania, W. Surkow zaakcentował, że okres prezydentury W. Putina to czas restauracji demokracji, gdyż ograniczono samowolę oligarchów, w okresie Jelcynowskim zaś „oligarchia niszczyła demokrację demokratycznymi procedurami”. Główne tezy wystąpienia związane były z wątkami międzynarodowymi. Referent podkreślał, że „suwerenność to otwartość, wyjście na świat, udział w otwartej walce. [...] suwerenność to polityczny synonim konkurencyjności”⁹. Wizja współczesnego świata jako kształtującego się wielobiegunowego porządku z kilkoma konkurującymi ośrodkami zdaniem W. Surkowa zmuszała władze do zwiększenia aktywności międzynarodowej i formułowania własnego systemu wartości i interesów narodowych: „jeśli Rosja wyjdzie z globalnej polityki, przestanie wpływać na decyzje ogólnoświatowe, to te decyzje będą podejmowane ze szkodą dla niej”¹⁰. Dosadnie diagnozował on globalne mechanizmy gospodarcze, tłumacząc znaczenie konkurencyjności: „zdejmą z nas ostatnie buty, przy tym z całym szacunkiem. Nie możemy się obrażać, sami musimy być konkurencyjni”¹¹. Wśród głównych zagrożeń międzynarodowych dla Rosji wymienił: terroryzm, zagrożenie konfliktem zbrojnym, ponadto niekonkurencyjność gospodarczą i podatność na „pomarańczowe technologie”, to jest możliwość wszczynania, inspirowanych z zewnątrz, masowych protestów grożących odsunięciem prezydenta od władzy.

Surkow wskazywał, że w pracach nad prezentowaną koncepcją uczestniczyli znani politolodzy i prawnicy, między innymi: Wiaczesław Nikonow, Gleb Pawłowski, Andranik Migranian, Leonid Radzichowski. W mediach pojawiły się komentarze, iż „suwerenna demokracja” stanie się trwałą ideową podstawą funkcjonowania nowego systemu władzy — wykorzysta w tym celu popularność W. Putina i jednocześnie uwolni rządzące elity od wizerunkowego i medialnego uzależnienia od głowy państwa. Oprócz właściwej diagnozy sytuacji międzynarodowej w referacie W. Surkow rażąco uprościł obraz stosunków społecznych w Rosji, budując dychotomiczny obraz zjednoczonego narodu z elitą władzy przeciwko postjelcynowskiej oligarchii, określanej mianem głównej przyczyny ówczesnych problemów Rosji.

W czerwcu 2006 roku W. Surkow w czasie spotkania z dziennikarzami twierdził, że w Rosji powstaje „nie demokracja sterowana, lecz suwerenna”, co oznacza, że model ustrojowy nie będzie jej narzucony z zewnątrz. „Budowa pionu władzy

⁹ V. Surkov, *Stenogramma vystupleniya zamestitelya rukovoditelya Administracii Prezidenta RF*, www.edinros.ru/news.html?id=111148 (dostęp: 25.08.2019).

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

była i pozostaje koniecznością, lecz biurokratyczny twór nie będzie długotrwały, o ile nie wzbogacimy go ideologią uznawaną przez cały naród”¹². Ideologia rozumiana tu była jako „światopogląd, wartości, zespół przekonań”¹³. W. Surkow twierdził, że „rosyjski model ideologii ma swoją specyfikę, jednak nie różni się znacznie od ideologii europejskiej”¹⁴. Choć nie wskazano, o jaką „europejską ideologię” chodzi, należy założyć, że w tych kategoriach rozumiano wartości demokratyczne i funkcjonujący w państwach Europy Zachodniej model władzy. W. Surkow odniósł się do zachodnich krytyków ustroju rosyjskiego, wskazując, że „demokracja sterowana to taka, która przez określone ośrodki siły jest narzucana innym państwom”¹⁵.

Znamienne, że propagatorem koncepcji był właściwie wyłącznie W. Surkow. Spośród czołowych polityków rosyjskich tylko Minister Obrony Narodowej Siergiej Iwanow w lipcu 2006 roku wymienił „suwerenną demokrację”, obok silnej gospodarki i potęgi militarnej, jako składnik „triady wartości narodowych”¹⁶. Koncepcję popularyzowała wydana w tym samym roku praca zbiorowa *Suwerenność* pod redakcją młodego, zbliżonego do Kremla, filozofa Nikity Garadży¹⁷. Publikacja ta, wydana przez związane z obozem władzy wydawnictwo Europa, zawierała wybór wystąpień W. Putina, D. Miedwiediewa, W. Surkowa oraz innych polityków, w których — według N. Garadży — manifestuje się niepokój o Rosję o to, „jak zachować narodowe ja”, gdy „Stany Zjednoczone wzmacniają swoją suwerenność poprzez odmawianie innym bycia sobą”¹⁸. W tym samym roku Europa wydała jeszcze monografie protegowanego W. Surkowa Aleksieja Czadajewa *Putin i jego ideologia*¹⁹ oraz Andrieja Kokoszyna *Rzeczywista suwerenność we współczesnym światowym systemie politycznym*²⁰.

Najpełniejszym manifestem „suwerennej demokracji” stała się publikacja W. Surkowa *Nacjonalizacja przyszłości. Paragrafy o suwerennej demokracji* na łamach prorządowego pisma „Ekspert” z listopada 2006 roku²¹. Autor wskazywał, że dyskusje o suwerennej demokracji są zgodne z normami konstytucji, stanowiącymi, po pierwsze, że podmiotem i źródłem władzy w Rosji jest jej wielonarodowy lud, po drugie, że nikt nie może władzy zawłaszczyć. Zastrzegając się

¹² Vladislav Surkov razvel demokratiju na suverennuju i upravlayemuju, „Kommersant” 29.06.2006, s. 1.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ S. Ivanov, *Triada nacional'nych cennostiej*, „Izvestiya” 14.07.2006, s. 4.

¹⁷ *Suverenitet*, red. N. Garadzha, Moskva 2006.

¹⁸ N. Garadzha, *Ot real'nogo k absolyutnomu suverenitetu*, [w:] *Suverenitet...*, s. 225.

¹⁹ A. Chadaev, *Putin i ego ideologiya*, Moskva 2006.

²⁰ A.A. Kokoshin, *Real'nyj suverenitet v sovremennoj miropoliticheskoj sisteme*, Moskva 2006.

²¹ V. Surkov, *Nacjonalizaciya budushhego. Paragrafy pro suverennuju demokratiju*, „Ekspert” 2006, nr 43 (537).

tym sposobem, iż jego koncepcja nie pretenduje do roli ideologii państwowej, W. Surkow przedstawił diagnozę stanu faktycznego i wizję zmian. Publikacja ta liczy kilkanaście stron, strukturę wewnętrzną zaś wyznacza czternaście względnie krótkich paragrafów. Jej treść rozpoczyna się od przedstawienia następujących tez wprowadzających:

— istnieją uniwersalne i uznawane w całym świecie wartości: porządek, sprawiedliwość i godność wolnego człowieka. Ich istnienie wymaga, by wolny był nie tylko człowiek, ale i naród, do którego on przynależy. W konsekwencji wolność narodów oznacza postulat istnienia sprawiedliwego świata;

— suwerenna władza każdego wolnego narodu winna realizować te wymagania i postulaty na wszystkich szczeblach, od indywidualnego do ogólnopństwowego;

— w tych okolicznościach przed Rosją stoją zadania o charakterze wewnętrznym i międzynarodowym, to jest: wykorzystanie na swoją korzyść siły globalizacji, eliminacja korupcji, zjawisk kryminalnych i szarej strefy gospodarczej, przełamanie oligarchizacji i izolacjonizmu międzynarodowego.

W poszczególnych paragrafach manifestu *Nacjonalizacja przyszłości* W. Surkow porusza następujące zagadnienia:

— § 1: „suwerenną demokrację” definiuje jako typ politycznego życia narodu, w którym władze, ich organy i działalność jest wybierana, formułowana i ukierunkowywana wyłącznie przez naród rosyjski, czyli bez wpływów zewnętrznych;

— § 2: ideowym źródłem „suwerennej demokracji” jest wyobrażenie o sprawiedliwym świecie jako wspólnocie wolnych społeczeństw (inaczej: suwerennych demokracji), których współpraca i rywalizacja podlega zrozumiałym zasadom. Koncepcja ta pretenduje o miano manifestacji siły i godności rosyjskiego narodu poprzez rozwój społeczeństwa obywatelskiego, wiarygodnego państwa, konkurencyjnej gospodarki i mechanizmu wpływu na politykę światową;

— § 3: kategorią „suwerennej demokracji” posługują się też politycy Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej, toteż bezzasadny jest argument, że koncepcja ta nie jest zgodna z zachodnimi standardami. Krytyka stopnia demokratyczności innych państw nie powinna pochodzić od tych krajów, które do niedawna posiadały kolonie i pozbawiały praw niektórych grup ludności;

— § 4: istnienie demokratycznego ustroju w Rosji, ochrona interesów jej społeczeństwa wymaga uczestnictwa w kształtowaniu wielobiegowego ładu światowego;

— § 5: demokracja w Rosji ma stosunkowo krótką historię, toteż utrwalenie suwerenności bez uszczerbku dla demokracji jest zadaniem trudnym;

— § 6: kategoria suwerenności we współczesnym świecie nie traci na znaczeniu (odwołanie do odrzucenia traktatu wprowadzającego Konstytucję dla Europy). Obecnie suwerenność determinowana jest nie tylko przez potęgę militarną, lecz także konkurencyjność w gospodarce, nauce, w warunkach życia obywateli. Nie wszystkie państwa mogą być suwerenne i nie wszystkie do tego dążą;

— § 7: polityczny, gospodarczy i naukowy rozwój Rosji zawsze odbywał się wielkim wysiłkiem i kosztem. Obecnie, po raz pierwszy w historii, jest szansa na pokonanie chronicznej choroby „drgawkowego (rewolucyjno-reakcyjnego)” rozwoju, humanizacji systemu politycznego, stosunków społecznych, życia codziennego, umocowania poszanowania godności, zdrowia, majątku i poglądów każdego człowieka;

— § 8: „suwerenna demokracja” odróżnia się od innych form ustrojowych intelektualnym przywództwem, skonsolidowaną elitą, narodowo zorientowaną gospodarką i gotowością do obrony. Jej priorytety to: solidarność społeczna, istnienie warstw twórczych jako wiodącej grupy społecznej, kultura jako podstawa aktywności władz państwowych, także jako współtwórcy cywilizacji europejskiej, edukacja i nauka jako podstawa międzynarodowej konkurencyjności;

— § 9: na mocy wielkiego dorobku cywilizacyjnego i sprawiedliwości Rosja ma prawo do „godnego miejsca w światowej dystrybucji pracy i dochodów”;

— § 10: współczesna Rosja kształtowała się jako państwo wieloetniczne i takim pozostaje. „Rosjanie zainicjowali wielką demokratyzację życia publicznego, tak swojego, jak i wielu innych narodów znajdujących się na orbicie jej politycznych i kulturowych wpływów”. Rosyjskie idee polityczno-prawne, w tym „suwerenna demokracja”, są dostępne dla innych narodów;

— § 11: pora porzucić przekonanie, że Rosja to „spóźniony Europejczyk”. Jest ona częścią Europy, chociaż szczęśliwie uniknęła niektórych jej twórców ideowych: „halucynacji faszystów i bełkotu nazizmu”. Pojawia się postulat: „nie wychodzić z Europy, trzymać się Zachodu to ważny element konstruowania Rosji”;

— § 12: spóźnienie technologiczne, nawarstwiający się problemy społeczne sprawiają, że wiele jest do nadrobienia w polityce wewnętrznej i władze winny działać na rzecz sprawiedliwości społecznej;

— § 13: ewentualny sukces i wielkość Rosji zależą tylko od niej, dlatego też wymagana jest żmudna praca modernizacyjna. Zyski ze sprzedaży surowców energetycznych powinny być spożytkowane na budowę osnowy kultury innowacyjnej, wiedzy, gdyż wiedza to „władza i kapitał dla przetrwania narodu”;

— § 14: koncepcja „suwerennej demokracji” jest w fazie tworzenia, jest otwarta na głosy poparcia i krytyki. Jej jedyny trwały postulat to „sprawiedliwość dla każdego w Rosji i dla Rosji w świecie”.

W świetle powyższego koncepcja operowała pojęciem narodu w rozumieniu obywatelskim, nie negowała modelu demokracji zachodniej i nie konstruowała alternatywnej jej wersji. W. Surkow twierdził o europejskości i unikalności rosyjskiej kultury, wskazując, że nie jest ona bardziej unikalna niż kultura francuska czy brytyjska. Uznawał brak alternatywy dla modelu rozwoju wyznaczonego przez Zachód, tym samym utożsamiając modernizację kraju z jego europeizacją. Najistotniejsze było jednak uwzględnienie rosyjskiej historycznej specyfiki oraz uniknięcie wpływów zewnętrznych na system polityczny.

Manifest W. Surkowa przyniósł popularyzację pojęcia „suwerennej demokracji” i fałę dyskusji, zarówno wśród polityków, jak i analityków²². W zbliżonym do publikacji artykułu W. Surkowa czasie, na zorganizowanym przez Jedną Rosję seminarium „Suwerenna demokracja: od idei do doktryny”, koncepcję tę określano już mianem „doktryny”, która miała stać się fundamentem programu politycznego tejże partii. Jeden z liderów rządzącego ugrupowania Oleg Morozow stwierdził, że celem Jednej Rosji będzie uczynienie „suwerennej demokracji” zrozumiałą dla każdego obywatela²³. Podobny wątek pojawił się 2 grudnia 2006 roku na siódmym zjeździe Jednej Rosji w Jekaterynburgu. Przyjęta wówczas deklaracja programowa odwoływała się do „suwerennej demokracji” i zawierała następujące tezy: każdy naród ma prawo do dokonywania wyborów na podstawie własnej tradycji i praw, Rosja ma prawo do uczestnictwa w kształtowaniu sprawiedliwego, wielobiegunowego ładu światowego. Pojęcie „suwerennej demokracji” było używane jako podstawowa wartość i zasada rosyjskiej polityki wewnętrznej, zagranicznej i bezpieczeństwa, podstawa do obrony własnych interesów narodowych. Zjazd partyjny wyraził bezwzględne uznanie uniwersalności demokracji, podkreślając możliwość istnienia jej wielu wariantów. Przewodniczący Jednej Rosji Borys Gryzłow stwierdzał, że „suwerenność i demokracja we współczesnym świecie są związane z sobą dużo bardziej niż kiedykolwiek w przeszłości. Z tego powodu pojęcie suwerennej demokracji znalazło się w naszej deklaracji programowej”²⁴.

Na początku 2007 roku wydany został niewielki objętościowo skrypt W. Surkowa *Podstawowe tendencje i perspektywy rozwoju współczesnej Rosji*. Autor stwierdzał w nim, że „paradoksalnie, demokratyczne społeczeństwo jest bardziej zideologizowane niż totalitarne, w którym strach zastępuje idee”. Największego zagrożenia dla Rosji autor upatrywał w „rozmywaniu się wartości, nieefektywności państwa i prowokowaniu wewnętrznych konfliktów”. Tym samym celem winno stać się „wykształcenie narodowo zorientowanej warstwy społecznej, czyli elity”²⁵. W czasie okrągłego stołu pod nazwą „Suwerenna demokracja i sprawiedliwość” w kwietniu 2007 roku W. Surkow za istotę swojej myśli uznał przytoczone już hasło „sprawiedliwość dla każdego w Rosji, sprawiedliwość dla Rosji w świecie”.

Na przełomie lat 2006–2007 rozpoczął się cykl wyborów do regionalnych ciał ustawodawczych, w których zdecydowanie triumfowała Jedna Rosja (nie wygrała wyborów w tylko jednym regionie — Kraju Stawropolskim). Fakt ten prawdopodobnie wpłynął na to, że nie zmieniono głównych założeń programowych partii przed zaplanowanymi na 2007 rok wyborami do Dumy Państwowej. Przedwyborczy program, zatytułowany *Plan Putina — godna przyszłość*

²² Zob. np. D. Orlov, *Politicheskaya doktrina suverennoj demokratii*, „Izvestiya” 30.11.2006.

²³ Y.A. Plyajs, *op. cit.*, s. 28.

²⁴ V.V. Ivanov, *Partiya Putina. Istoriya „Edinoj Rossii”*, Moskwa 2008, s. 252.

²⁵ V.Y. Surkov, *Osnovnye tendencii i perspektivy razvitiya sovremennoj Rossii*, Moskwa 2007.

wielkiego kraju, opierał się na wcześniejszych tezach i odwoływał się do koncepcji „suwerennej demokracji”:

nasz cel strategiczny to budowa Rosji jako wielkiego mocarstwa na podstawie historycznych wartości jej narodów i najlepszych osiągnięć światowej cywilizacji. Realizując strategię jakościowego odnowienia państwa na zasadach suwerennej demokracji, odwołujemy się do niezbywalnego prawa wolnego narodu rosyjskiego do samodzielnego określania swojego losu historycznego, dysponowania narodowymi zdobyczami w interesach całego narodu i każdego obywatela²⁶.

Wybory parlamentarne w swym wydźwięku były plebiscytem, w którym społeczeństwo wyraziło poparcie dla W. Putina i jego partii realizującej *Plan Putina*. Po wyborczym sukcesie planowano wzmocnić legitymację rządzących poprzez swoisty pakt społeczny, który ostatecznie przybrał postać „Frontu Ludowego”.

Szczególnie godny podkreślenia jest fakt, że w okresie kształtowania się i apogeum popularności koncepcji „suwerennej demokracji” praktycznie nie pojawiała się ona w wypowiedziach prezydenta W. Putina i premiera D. Miedwiediewa. Mimo to nie było przypadkiem, że pierwsze tezy W. Surkowa zbiegły się w czasie z orędziem W. Putina do parlamentu w kwietniu 2005 roku. W. Putin stwierdzał wówczas, że Rosja „sama sobie określi zakres swobód i demokracji”. Niewątpliwie prezydenta Rosji interesowała głównie praktyka, a nie teoria „suwerennej demokracji”, a więc perspektywa transformacji Rosji w państwo o stabilnym systemie władzy, którego ewentualnym produktem ubocznym byłaby konkurencyjna gospodarka i przewidywalna sytuacja społeczna. Pierwsza istotniejsza wypowiedź D. Miedwiediewa w przedmiocie „suwerennej demokracji” miała miejsce dopiero w końcu stycznia 2007 roku na szczycie w Davos. Powiedział on wówczas, że w Rosji „istnieje rzeczywista demokracja, która jako zjawisko społeczne i instytucja prawa nie potrzebuje specjalnych dookreśleń i jest w pełni uniwersalna”²⁷. Choć D. Miedwiediew deklarował, że między nim a W. Surkowem nie ma większych różnic w poglądach, rosyjski premier stwierdził, że w Rosji „powstają nowe instytucje na bazie podstawowych zasad pełnowartościowej demokracji. Demokracji bez zbędnych, dodatkowych przymiotników”, co można było zrozumieć jako dystansowanie się od poglądów wiceszefa prezydenckiej administracji.

Jak wskazano, w dyskusjach nad kształtującą się koncepcją „suwerennej demokracji” praktycznie nie uczestniczył W. Putin. Dał temu wyraz między innymi w orędziu z 2007 roku, ironicznie twierdząc, że „poszukiwanie idei narodowej jest pradawną rosyjską zabawą”, chociaż wskazywał także, że pojawienie się samej idei jest krokiem we właściwym kierunku²⁸. *Explicite* odniósł się do niej dopiero we wrześniu 2007 roku, gdy twór W. Surkowa praktycznie już tra-

²⁶ V.V. Ivanov, *op. cit.*, s. 288.

²⁷ D. Vladimirov, *Demokratiya bez prilagatelnyh*, „Rossijskaya gazeta” 1.02.2007.

²⁸ *Poslanie Federal'nomu sobraniyu Rossijskoj Federacii*, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24203> (dostęp: 5.09.2019).

cił na politycznym znaczeniu i popularności. W. Putin stwierdził wówczas, że „suwerenna demokracja jest pojęciem kontrowersyjnym i poniekąd sprzecznym. Suwerenność to coś, co mówi o charakterze naszych stosunków wzajemnych ze światem zewnętrznym, zaś demokracja o stanie i jakości społeczeństwa”. Rozwijając tę myśl, W. Putin stwierdził, że obok Rosji tylko Chiny, Indie i „kilka innych państw” cieszą się faktyczną suwerennością, podczas gdy inne państwa albo są zależne od siebie nawzajem, albo zależą od określonego ośrodka siły. „Rosja to takie państwo, które nie może istnieć bez obrony swojej suwerenności. Ona będzie albo niezależną i suwerenną, albo najpewniej nie będzie jej wcale”²⁹. Spośród najważniejszych polityków rosyjskich do suwerennej demokracji odniósł się jeszcze Minister Obrony Narodowej S. Iwanow, formułując „triadę rosyjskich wartości”, będącą w istocie głosem wsparcia na rzecz koncepcji W. Surkowa. Do triady zaliczył on: budowę społeczeństwa obywatelskiego; konkurencyjną gospodarkę rynkową oraz nowoczesną, dobrze wyposażoną armię³⁰.

Wstrzeźliwy stosunek W. Putina i D. Miedwiediewa do koncepcji „suwerennej demokracji” jest znamieny. W 2008 roku, gdy rządzący Rosją przygotowali się do wyborów i zmiany zajmowanych urzędów, koncepcja W. Surkowa praktycznie przestała funkcjonować i być wykorzystywana w przestrzeni medialnej. Nie wykreowano jednakże zamiennika o podobnej randze i aspiracjach — obóz władzy, w tym utrzymujący swoje stanowisko W. Surkow, skorzystali w kampanii wyborczej 2008 roku z programu wyborczego *Plan Putina — godna przyszłość wielkiego państwa*³¹. Deklarowano w nim, iż Rosja jest gotowa „nie tylko bronić swych interesów narodowych, ale również odpowiadać za globalną stabilność i los świata”³², nie operując kategorią „suwerennej demokracji”. Po objęciu urzędu prezydenta przez D. Miedwiediewa retoryka elity władzy, w tym partii Jedna Rosja, uległa dalszym modyfikacjom. Nowy prezydent Rosji kreował swój wizerunek jako profesjonalnego, technokratycznego menedżera, który unika wikłania się w ideowe spory. Odzwierciedleniem tego był nowy program proprezydenckiego ugrupowania zatytułowany *Rosja: zachowamy i wielokrotnie!*, przyjęty na zjeździe Jednej Rosji w 2009 roku. D. Miedwiediew w swoim manifestie *Rosjo, naprzód* zaakcentował konieczność wysiłku modernizacyjnego, co też znalazło swoje potwierdzenie w rządowej *Strategii 2020*³³.

²⁹ *Vstrecha s uchastnikami mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba „Valdaj”*, <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/24537> (dostęp: 28.08.2019).

³⁰ S. Iwanow, *op. cit.*

³¹ *Plan Putina — dostojnoe budushhee velikoj strany*, <http://er-duma.ru/news/24617/> (dostęp: 1.09.2019).

³² *Predvybornaya programma Vserossijskoj politicheskoj partii „Edinaya Rossya”, prinyata VIII s'ezdom 1 oktyabrya 2007 g.*, <https://rg.ru/2008/02/02/edinros.html> (dostęp: 1.09.2019).

³³ *Rossiya! Vpered! Stat'ya Dmitriya Medvedeva*, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/5413> (dostęp: 5.09.2019).

Tym samym, po krótkiej karierze, koncepcja „suwerennej demokracji” została w przestrzeni politycznej wyparta przez postulat modernizacji Rosji³⁴, który z kolei — po powrocie W. Putina na urząd prezydenta w 2012 roku — zastąpiła deklaracja odrodzenia konserwatyzmu³⁵.

Poglądy apologetów i krytyków

Będąca przedmiotem niniejszego badania koncepcja spotkała się, co dość oczywiste, ze znacznym rezonansem zarówno wśród rosyjskich uczonych, komentatorów politycznych, jak i środowisk politycznych. Apoteoza „suwerennej demokracji” opierała się przede wszystkim na uznaniu „historycznego momentu” w dziejach Rosji, która — po okresie „kryminalnej pseudodemokracji B. Jelcyna”³⁶ — ma niepowtarzalną okazję na uzdrowienie stosunków społecznych oraz odbudowę pozycji międzynarodowej. Poparcie dla wdrożenia koncepcji opierało się na konstatacji dwóch negatywnych dla Rosji zjawisk: kryzysu władzy i społeczeństwa oraz groźbie petryfikacji jednobiegunowego ładu światowego. Wpływowy myśliciel i działacz polityczny Andranik Migranian w reprezentatywny dla środowisk prokremlowskich sposób wiązał „suwerenną demokrację” z potrzebami wewnętrznymi i zewnętrznymi. W jego opinii, w odróżnieniu od państw doświadczających „kolorowych rewolucji”, koncepcję „suwerennej demokracji” mogą stosować tylko te państwa, „które same chcą rozwijać demokratyczne instytucje”³⁷. Pogląd ten zawiera odniesienie do kilku kwestii.

„Suwerenna demokracja” miała być rosyjską odpowiedzią na procesy demokracji obszaru postradzieckiego, materializujące się falą przewrotów w Kirgistanie, Gruzji i Ukrainie, a więc zaznaczeniem rosyjskiego dążenia do dominacji nad obszarem tak zwanej bliskiej zagranicy. Miała także dać ideową podstawę do stabilizowania sytuacji wewnętrznej państw (nie tylko Rosji), które poszukiwałyby legitymizowanej neoautorytarnej formy rządów. Wprost wyrażał to Władimir Czurow, przewodniczący rosyjskiej Państwowej Komisji Wyborczej, twierdząc, że „suwerenna demokracja” odzwierciedla wynikającą z prawa międzynarodowego swobodę państw w określaniu prawa wyborczego, zasad funkcjonowania systemu partyjnego i stosunków wzajemnych między organami władzy³⁸.

Koncepcja, oprócz waloru wewnętrznego, w postaci mobilizacji elity i społeczeństwa, była formą swoistego wyzwania rzucanego Zachodowi, rozumianego

³⁴ B.A. Mantikov, *Konservatizm v sovremennoi Rossii: mezhdru nostalgii i utopiei*, „Politia” 2012, nr 1, s. 49–51.

³⁵ I. Nagornyh, V. Hamraev, „*Suverennaya demokratiya*” doshla do konservatizma, „Kommersant” 21.02.2014.

³⁶ S. Batchikov, *Suverennaya demokratiya kak novaya strategiya Rossii*, „Zavtra” 23.05.2007.

³⁷ A. Migranian, *Zachem Rossii koncepciya “suverennoj demokratii”?*, „Izvestiya” 27.07.2007.

³⁸ V. Churov, *Suverennaya demokratiya i vybory*, „Rossijskaya gazeta” 30.03.2007.

jako siła normatywna propagująca wartości liberalne i demokratyczne. Była to niewyrażona wprost odpowiedź na rzekome popularyzowanie przez Zachód kategorii „miękkiej suwerenności” oraz proces erozji — także spowodowany działaniem zewnętrznym — niektórych państw, prowadzący niemalże do ich upadku (*failed states*), jak w przypadku Iraku po obaleniu Saddama Husajna. Część analityków wskazywała, że ogłoszenie koncepcji W. Surkowa jest dla społeczności międzynarodowej, przede wszystkim Zachodu, propozycją sprawiedliwego uregulowania zasad postępowania, przede wszystkim poprzez uznanie prawa Rosji do odgrywania większej roli w polityce światowej. Jak pisał Siergiej Baczikow, „demokracja to znak rezygnacji z konfrontacji z nowym porządkiem światowym, suwerenna — znak rezygnacji z oddawania zasobów Rosji do pełnej dyspozycji ‘nowym gospodarzom świata’”³⁹. Popierający koncepcję wskazywali, że najbliższej jej do pojęcia „ludowej suwerenności” (*народный суверенитет*), pod którym rozumieją oni „model organizacji państwowej efektywnie zabezpieczającej interesy tak pojedynczych osób, jak i całego społeczeństwa, eliminującej nihilizm z praktyki politycznej”⁴⁰.

Aprobacja tez W. Surkowa była uzasadniona następującymi argumentami: suwerenem jest wieloetniczny naród Rosji i do niego należy pełnia władzy publicznej; naród jako suweren dysponuje prawem określania ustroju władzy publicznej; każdy obywatel swobodnie korzysta z prawa do wolności, rozwoju i uczestnictwa w sprawach publicznych⁴¹. Za celną należy uznać konstatację Aleksandra Dugina, że pojawienie się „suwerennej demokracji” było wynikiem „podwójnego mandatu” W. Putina, który uzyskał on w 2000 roku od jelicynowskiej elity, oczekującej utrzymania liberalnego i demokratycznego kierunku reform państwa, oraz od społeczeństwa, które oczekiwało czegoś zgoła odmiennego: odrodzenia potęgi, patriotyzmu. Odpowiadając na te oczekiwania, W. Putin formalnie utrzymał instytucje demokratyczne, nadając im nowe, mocarstwowe treści. Znalazło to odzwierciedlenie w koncepcji „suwerennej demokracji”⁴².

Istotna część krytyki dotyczyła kwestii terminologicznych i błędnej diagnozy ówczesnej sytuacji międzynarodowej. Po pierwsze, obecny był pogląd, że pojęcie „suwerennej demokracji” jest wzbogaceniem, i tak obszernej, listy tak zwanej demokracji z przymiotnikami, a więc autorytarnych ustrojów imitujących demokrację proceduralną, a zatem przeczy międzynarodowym standardom. Po drugie, przeciwnicy koncepcji twierdzili, że jej nazwa terminologicznie odnosi się do dwóch różnych płaszczyzn rzeczywistości społeczno-politycznej: demokracja to pojęcie związane z ustrojem państwa, jego organizacją wewnętrzną, podczas gdy

³⁹ S. Batchikov, *op. cit.*, s. 3.

⁴⁰ V. Lebedev, V. Kireev, *Koncepcija „suwerennoj demokratii”: paradigma, problemy, perspektivy*, [w:] *Pro suverennuyu demokratiju*, red. L. Polyakov, Moskwa 2007, s. 527.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² A. Dugin, *Novaya ideologija zakreplyaet politicheskuyu model Vladimira Putina*, „Vremya Novostej” 20.09.2006.

suwerenność to cecha państwa, która odnosi się do jego stosunków wzajemnych z innymi podmiotami przestrzeni międzynarodowej. Po trzecie, wskazywano, że koncepcja zawiera błędną, przestarzałą, „zimnowojenną” diagnozę stosunków międzynarodowych, opierającą się na strefach wpływów i potędze państw a także źle zdefiniowane zagrożenia dla bezpieczeństwa wewnętrznego Rosji⁴³. Słusznie wskazywano również na pretensjonalną manierę W. Surkowa, wyraźnie obecną w *Nacjonalizacji przyszłości*⁴⁴. Kluczowy manifest zawierał elementy publicystyki czy wręcz popkultury — W. Surkow odżegnywał się od „intelektualistów, dla których słońce wschodzi na Zachodzie” i „dekadentów, dla których Rosja ugięła się pod ciężarem imperialnej misji”, szyderczo pisał o Europie, „której nie należy idealizować”, „tak zwanym postępie” i „liberalnych przesądach”. Taka maniera negatywnie wpływa na ocenę treści, choć zapewne intencją autora było zarówno wykazanie się erudycją, nonszalancją, jak i dotarcie do szerszych kręgów odbiorców.

Na gruncie rosyjskiej doktryny zauważalna była pewna ewolucyjna zmiana w podejściu do „suwerennej demokracji” — od ostrożnego poparcia do wstrzeźliwości i przesuwania akcentu w kierunku nowego „paradygmatu rosyjskiej rzeczywistości politycznej” — koncepcji modernizacji. Najpełniej obrazują to dwa tomy wydane przez Rosyjską Akademię Nauk (RAN). W pierwszym, *Demokracja dla Rosji — Rosja dla demokracji*⁴⁵, stanowiącym pokłosie dyskusji nad manifestem *Nacjonalizacja przyszłości*, prawnicy i politolodzy podjęli próbę wstępnej oceny koncepcji W. Surkowa. Oceny autorów były zasadniczo bardzo pozytywne, aczkolwiek pozbawione głębi intelektualnej.

Nieco inne stanowiska zawiera druga, późniejsza praca zbiorowa RAN pod tytułem *Demokracja i suwerenność. Różnorodność doświadczenia historycznego*. Reprezentatywne stanowisko zajął Abdusalam Gusejnow, dyrektor Instytutu Filozofii RAN, dyskutując kwestię, czy demokratyczna postradziecka Rosja może być tak suwerennym i wpływowym państwem, jakim była carska Rosja i ZSRR? Wątpliwe, by rosyjska kultura polityczna stała się demokratyczna na wzór zachodni, pisał A. Gusejnow, dlatego też realizacja idei suwerennej demokracji przyniesie nową formę demokracji, będzie rosyjskim wkładem w rozwój tego typu ustroju⁴⁶. Deprecjonował on w istocie wysiłek W. Surkowa, konstatując, że „suwerenna demokracja” wykształciła się już w postradzieckiej rzeczywistości lat dziewięćdziesiątych, toteż dużo wcześniej niż będące przedmiotem dyskusji pojęcie⁴⁷.

⁴³ Zob. np. A.A. Kononov, *Gde vzyat' elitu s ideologiej? Fevral'skie tezisy Vladislava Surkova*, „Politicheskij klass” 4.04.2006.

⁴⁴ A.N. Okara, *op. cit.*, s. 90–91.

⁴⁵ *Demokratiya dlya Rossii — Rossiya dlya demokratii*, red. A.A. Gusejnov, Moskva 2008.

⁴⁶ A.A. Gusejnov, *Demokratiya i Rossiya: brak po lyubvi ili po raschetu?*, [w:] *Demokratiya i suverenitet. Mnogoobraznye istoricheskogo opyta*, red. I.K. Pantin, M.M. Fedorova, Moskva 2010, s. 10–13.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 14.

Przywoływany wcześniej W. Tretjakow wskazywał, że w swej treści „suwerenna demokracja” nie odbiega od wzorców realizowanych w państwach Zachodu, zaznaczając jej związek z realizmem politycznym i prymatem interesów narodowych realizowanych przez wszystkie państwa w przestrzeni międzynarodowej. Twierdził on też, że rosyjska demokracja — mimo że nie jest zapożyczeniem, kopiowaniem wzorców obcych — docelowo nie będzie się różnić od wzorców zachodnich, pytanie dotyczy tylko tego, kiedy i w jakim tempie ten proces będzie postępować⁴⁸. Uznawał, iż myśl W. Surkowa ma potencjał, by stać się ideologią państwową. Jej wykształcenie prawdopodobnie mogłoby dać Rosji szansę na bycie światowym liderem. Jako jej istotę wskazywał to, że o przyszłości kraju nie będzie decydować ktoś z zewnątrz i nie ktoś samodzielnie z Rosji, lecz całe rosyjskie społeczeństwo, wszyscy obywatele, elity, grupy społeczne⁴⁹. Jeden z ważniejszych współczesnych geopolityków rosyjskich Wadim Cymburski twierdził, że wbrew zachodnim komentatorom „suwerenną demokrację” należy postrzegać nie przez pryzmat ograniczania swobód politycznych, sprawy Jukosu i skazania Michaiła Chodorkowskiego, lecz przez pryzmat „pomarańczowego zagrożenia” dla rosyjskich interesów w przestrzeni międzynarodowej⁵⁰. Tym samym uwypuklał międzynarodowe znaczenie koncepcji.

Przenikliwy badacz Andriej Okara wskazywał wręcz, że W. Surkow może pretendować do roli nowego Siergieja Uwarowa, autora dziewiętnastowiecznej triady: „prawosławie–samodzierżawie–*narodnost*”. We współczesnej koncepcji suwerenność jest ekwiwalentem samodzierżawia, demokracja — *narodnosti* (ludowości), prawosławie zaś w toku sekularyzacji i ateizacji miało utracić dawną rangę⁵¹.

W publicystyce skupiano się głównie na ocenie bieżących możliwości i ewentualnych skutków wdrożenia „suwerennej demokracji”. Znany historyk i publicysta Władimir Rudakow w sposób umiarkowanie optymistyczny ocenił „suwerenną demokrację” jako podstawę przyszłej ideologii państwowej Rosji, której elementami miałyby być: zjednoczenie obywateli wokół władzy, wzmocnienie instytucji demokracji i odbudowa dawnej potęgi międzynarodowej kraju. Widząc dalekosiężny potencjał koncepcji W. Surkowa, publicysta podkreślał doraźną potrzebę jej powstania, a więc doprowadzenie do przekazania w 2008 roku władzy prezydenckiej w sposób akceptowalny dla świata⁵².

Popularny filozof polityczny Igor Pantin podkreślał, że pojawienie się autorskiej koncepcji W. Surkowa nie jest zaskoczeniem. Według niego charakter i zakres zadań stojących przed Rosją w perspektywie historycznej determinował inny

⁴⁸ V. Tretjakov, *Deficit ideologii i poisk strategii*, „Moskovskie novosti” 10.03.2006.

⁴⁹ *Suwerennoe gosudarstvo v usloviyah globalizacii: demokratiya i nacional'naya identichnost'*, [w:] *Pro suverennyyu demokratiyu...*, s. 271.

⁵⁰ V.L. Cymburskij, *Ideya suvereniteta v pozdnesovetskom i postsovetskom kontekstah*, [w:] *Demokratiya i suverenitet...*, s. 181.

⁵¹ A.N. Okara, *op. cit.*, s. 94.

⁵² V. Rudakow, *Ideologiya vos'mogo goda*, „Profil” 2006, nr 12.

rozwój niż Europy Zachodniej. W momencie upadku ZSRR w społeczeństwie rosyjskim nie było ani ekonomicznych, ani społecznych, ani kulturowo-psychologicznych przesłanek dla skutecznego wdrożenia ustroju demokratycznego⁵³. Totalitarne doświadczenie radzieckie wykształciło człowieka pozbawionego kultury prawnej i świadomości obywatelskiej (*homo sovieticus*). Przeciętny Rosjanin wciąż znajduje się pomiędzy poddańczą uległością a anarchicznym protestem⁵⁴. Współczesna Rosja winna obrać strategię „adekwatnego rozwoju”, zgodnego nie z zewnętrznymi wzorcami i kryteriami, lecz z własną sytuacją i problemami⁵⁵.

Jak wskazano, aprobacja dla „suwerennej demokracji” wyrażana była regularnie na forach partyjnych Jednej Rosji. Natomiast krytyka koncepcji miała miejsce ze strony polityków liberalnych, ale także innych, bliższych Kremlowi środowisk. Lider lewicowej partii Sprawiedliwa Rosja Siergiej Mironow twierdził, że „suwerenna demokracja oznacza wzmacnianie suwerenności i ograniczanie demokracji”. Samo pojęcie uważał za „wymyślane na siłę”. Powszechnie szanowany wśród elit Rosji były premier i dyplomata Jewgienij Primakow, określając koncepcję mianem „wątpliwej”, wskazywał, że jej użycie daje przeciwnikom Rosji argument na rzecz tezy, iż faktycznie ustrój Rosji to nie „prawdziwa demokracja”, lecz jej skażony wariant⁵⁶.

Co oczywiste, na twór W. Surkowa dużo więcej krytyki spadło ze strony liberałów, dla których był on próbą tuszowania autorytaryzmu. Lidia Szewcowa twierdziła, że używanie kategorii „suwerenność”, „terytorium”, „potęga wojenna” to dowód na archaiczność rosyjskiej władzy i jedyny znany jej sposób funkcjonowania⁵⁷. Jeden z czołowych działaczy Sojuszu Prawych Sił ironizował w kwestii konieczności ochrony suwerenności Rosji, pisząc, że „przygotowanie do jej obrony jest tym samym co przygotowanie do obrony przed napaścią kosmitów”⁵⁸. Argumenty te zbijano twierdzeniem, że to przeciwnicy „suwerennej demokracji” sięgają po pojęcia przestarzałe, natomiast we współczesnym, postwestfalskim, jednobiegunowym łańdże światowym określanie państw mianem suwerennych nie jest tautologią⁵⁹. Zauważano, że błędna jest teza, iż suwerenność i konkurencyjność są ściśle powiązane, podobnie za wyolbrzymione uważano zagrożenie ze strony Zachodu. Pojawienie się koncepcji W. Surkowa dla liberałów stało się argumentem na rzecz tezy o osuwaniu się Rosji w autorytaryzm. Uznany naukowiec Emil Pain twierdził, że działania obozu W. Putina nie odbiegają od logiki rozwoju

⁵³ I.K. Pantin, *Problemy i protivorechiya stanovleniya demokratii v Rossii*, [w:] *Demokratiya i suverenitet...*, s. 27.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 31, 38.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 35.

⁵⁶ Y. Plyajs, *op. cit.*, s. 28–30.

⁵⁷ *Rossiya boitsya vseмирного razgovora*, „Novaya gazeta” 2.02.2006; por. D. Trenin, *Global'naya bezopasnost' i suverennye demokratii*, „Obshhaya tetrad” 2006, nr 3.

⁵⁸ Y. Plyajs, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁹ Y.Y. Matvienko, „*Suverennaya demokratiya*”: *ambivalentnaya definiciya ili ponyatie iz politiko-pravovogo tezaurusu postmoderna*, „Filosofiya prava” 2008, nr 1, s. 44–48.

innych historycznych reżimów niedemokratycznych, a „suwerenna demokracja” jest bliska ideowym założeniom frankizmu: „przy całej swojej specyfice — pisał E. Pain — reżim polityczny Rosji nie jest unikalny. Podobne były reżimy późnego Franco w Hiszpanii i Salazara w Portugalii na początku lat siedemdziesiątych XX wieku”⁶⁰. W jego ocenie już nazwa partii — Jedna Rosja, podobnie jak Ruch Narodowy i Związek Narodowy odpowiednio w Hiszpanii i Portugalii, unaocznia, iż nie jest to partia, lecz korporacja pretendująca do reprezentowania interesów całego społeczeństwa. Pluralizm i wielość w praktyce kontrolowanych przez władze instytucji quasi-obywatelskiego społeczeństwa rosyjskiego ma w jego ocenie służyć jako przeszkoda dla pojawienia się faktycznie oddolnych organizacji społecznych⁶¹. Aleksiej Arbatow z Centrum Carnegie wskazywał, że tworzenie przez ośrodek prezydencki koncepcji w rodzaju „suwerennej demokracji” jest skutkiem braku pluralizmu i marginalizacji funkcji parlamentu⁶².

Odnutować należy także stanowiska środowisk tradycjonalistycznych, eurasjatyckich i imperialnych. Dyskusję nad „suwerenną demokracją” podjęły dość późno, dzieląc poglądy o zagrożeniu dla suwerenności w erze globalizacji. Krytyka tej koncepcji opierała się głównie na odrzuceniu możliwości budowy państwa na podstawie zachodnich wzorców i na bazie społeczeństwa obywatelskiego. Polityczna myśl W. Surkowa stała się przyczyną, by podkreślić, że głównym niebezpieczeństwem jest utrata tożsamości narodowej, zmiany systemu wartości. Jako alternatywę wskazywano konieczność odbudowy cywilizacyjnej wspólnoty obszaru postradzieckiego i ochrony tradycyjnych wartości: w tym samodzielnia, soborowości. Wskazywano, że Rosji potrzebne jest nie implementowanie obcych wzorców ustrojowych, lecz odrodzenie społeczeństwa będącego w harmonii z władzą i cerkwią prawosławną⁶³. A. Dugin proponował elicie władzy, by wzbogacić koncepcję o postulat wprowadzenia dyktatury zgodnej z myślą niemieckiego prawnika okresu nazizmu Carla Schmitta. A. Dugin pisał: „czeka nas dyktatura, lecz nie ma powodu do zmartwień. Będzie ona zgodna nie z interesem wąskich grup oligarchicznych, a nawet klas społecznych, lecz całego narodu, interesem Rosji”⁶⁴.

Głosy krytyki pod adresem koncepcji pojawiały się ze strony polityków i komentatorów zagranicznych. Wiceprezydent USA Dick Cheney w 2006 roku na konferencji w Wilnie twierdził, że widziałby obszar postradziecki jako „wspólnotę suwerennych

⁶⁰ E. Pain, *Suwerennaya demokratiya — mirovoj opyt*, <http://viperson.ru/articles/emilpain-suwerennaya-demokratiya-mirovoy-opyt> (dostęp 5.09.2019).

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Suwerennaya demokratiya v opasnosti*, „Nezavisimaya gazeta” 21.11.2006; por. M. Kasjanov, *Imperiya svobody*, „Kommersant” 29.08.2006.

⁶³ Zob. m.in. V. Karpec, *Ot diktatury k diktature*, „Literaturnaya gazeta” 4.10.2006; M. Moshkin, *Suwerennaya demokratiya dlya bol'shogo prostranstva*, <http://www.evrazia.info/modules.php?name=News&file=article&sid=3361> (dostęp: 2.09.2019).

⁶⁴ A. Dugin, *Diktatura*, [w:] *Budushee rossijskoj gosudarstvennosti: suwerennaya demokratiya? Diktatura? Imperiya?*, Moskwa 2007, s. 224.

demokracji”⁶⁵, co należy interpretować zgoła odmiennie niż w ujęciu W. Surkowa. Tym niemniej na Zachodzie objęcie prezydentury przez D. Miedwiediewa postrzegano jako szansę na nowe otwarcie w stosunkach międzynarodowych oraz impuls do modernizacji wewnętrznej. „Suwerenna demokracja” przestała być komentowana, aczkolwiek także dyskusje o nowym obliczu rosyjskiej władzy szybko zmieniły swój charakter, gdy w sierpniu 2008 roku rozpoczął się rosyjsko-gruziński konflikt zbrojny w Osetii Południowej.

Wnioski

Wśród najważniejszych wniosków dotyczących koncepcji „suwerennej demokracji” wskazać należy następujące:

1. Twórcy i komentatorzy koncepcji byli dalecy od metodologicznej dyscypliny i poprawności, dość dowolnie określając ją „doktryną” bądź wręcz „ideologią”. Jako zarzut formułowano niezbyt właściwe zestawienie pojęć suwerenności i demokracji, które odnoszą się do różnych kwestii rzeczywistości społeczno-politycznej. Niezależnie od tego „suwerenna demokracja” była pierwszą tego typu próbą zdefiniowania interesu narodowego Rosji, wyzwani i szans, zarówno w ujęciu wewnątrzpaństwowym, jak i międzynarodowym.

2. „Suwerenną demokrację” można określić jako myśl jednego człowieka, W. Surkowa, albowiem inni czołowi politycy się od niej bądź dystansowali, bądź zajmowali wstrzeźliwe stanowisko. W istocie jednakże W. Surkow twórczo rozwinął i nadał nazwę zjawiskom, które były praktyką polityczną prezydentury W. Putina. Po rozwiązaniu najpilniejszych problemów Rosji, w tym konfliktu czeczeńskiego, rozbiciu zorganizowanych grup przestępczych, ograniczeniu autonomii jednostek składowych państwa pojawiła się możliwość na refleksję elit władzy odnośnie do własnej tożsamości i kolejnych zadań.

3. Koncepcja zawierała diagnozę wyzwań rosyjskiej rzeczywistości pierwszej dekady XXI wieku, w tym: istnienie negatywnych skutków transformacji lat dziewięćdziesiątych; słabość gospodarki opartej na eksporcie surowców energetycznych oraz niesprzyjającą sytuację międzynarodową, zmierzającą ku łaadowi jednobiegunowemu. Słuszne wydaje się stanowisko twierdzące, że „suwerenna demokracja” to oparty na historycznych, ekonomicznych, geopolitycznych, społecznych i mentalnościowych charakterystykach społeczeństwa rosyjskiego system polityczno-prawny. Zgodnie z oficjalnym stanowiskiem władz miał realizować ideę pełnej władzy narodu poprzez niezależną od jakiegokolwiek innej władzy działalność państwa na rzecz zapewnienia wysokiej dynamiki poprawy dobrobytu obywateli, rozwoju indywidualnych wolności, w tym działalności gospodarczej

⁶⁵ *Cheney's Speech in Lithuania*, <https://www.nytimes.com/2006/05/04/world/europe/04cnd-cheney-text.html> (dostęp: 7.09.2019).

oraz rozwoju instytucji społeczeństwa obywatelskiego⁶⁶. Jednocześnie wyraźnie widać, że koncepcja ta pozbawiona była głębszej warstwy aksjologicznej. Władze Rosji nie były jednak zainteresowane jej doprecyzowaniem, preferując instrumentalne wykorzystanie zależnie od okoliczności. Władze celowo kreowały istnienie alternatywnych dróg rozwoju Rosji: albo „suwerenna demokracja” i centralizacja, albo „kolorowa rewolucja” i upadek instytucji władzy. Tym niemniej aktywność W. Surkowa sprawiła, że wraz z pojawieniem się jego idei szerokie kręgi polityczne i naukowe zaczęły poważnie dyskutować nad wyzwaniem i wizją przyszłej Rosji. Unaocznia to jednakże, iż „putinizm” nie ma jednoznacznego i trwałego oblicza ideowego.

4. Koncepcja funkcjonowała stosunkowo krótko: przedstawiona została w 2005 roku, rozwinięta w 2006 roku, a w latach 2007–2008 właściwie zniknęła z przestrzeni politycznej Rosji, ustępując forsowanej przez D. Miedwiediewa modernizacji, rozumianej głównie w kategoriach innowacyjności gospodarki. Niewykorzystany pozostał jej potencjał, by przekształcić się, jeśli nie w ideologię państwową, to trwały element systemu politycznego, zgodnie z logiką rozwoju innych autorytarnych reżimów postradzieckich⁶⁷.

5. Jasno z tego wynika, że „suwerenna demokracja” miała do spełnienia przede wszystkim zadania o charakterze wewnętrznym: wzmocnić legitymację Jednej Rosji jako partii władzy, stanowić podwalinę do zawarcia „paktu społecznego” między władzą a społeczeństwem (co się zmaterializowało w postaci „Frontu Ludowego”), werbalizować hasła o „kursie Putina”, któremu wierność winna zachować elita władzy po ustąpieniu z urzędu głowy państwa w 2007 roku, wzmocnić pozycję Jednej Rosji na scenie partyjnej, aktualizować wizerunek Rosji jako obłożonej twierdzy, co było skutecznym narzędziem mobilizacji społecznej.

6. Istnienie zadań wewnętrznych nie oznacza, że „suwerenna demokracja” nie miała zadań o charakterze zewnętrznym: dać sygnał, że Rosja nie rezygnuje z dążenia do budowy wielobiegunowego ładu światowego. Co więcej, zasadne jest, by samo wprowadzenie tej koncepcji wiązać z czynnikiem międzynarodowym. W istocie myśl W. Surkowa jest rozwinięciem propaństwowej retoryki z pierwszych lat władzy W. Putina. Wówczas niekiedy odwoływano się do kategorii „demokracji sterowanej” jako narzędzia niezbędnego do wzmocnienia instytucji państwowych. „Suwerenna demokracja” była jej bezpośrednią kontynuacją, aczkolwiek nowa nazwa była formą wyzwania rzuconego Zachodowi. Rosja wciąż deklarowała wolę samodzielnego określania swojego modelu ustrojowego, jednocześnie pretendując do aktywnego udziału w polityce światowej — w tym walce z terroryzmem, wyścigu o status mocarstwa militarnego i energetycznego oraz dominowania nad obszarem dawnego ZSRR.

⁶⁶ V. Lebedev, V. Kireev, *op. cit.*, s. 536–537.

⁶⁷ R. Czachor, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 6, 2015, nr 2, s. 85–98.

Bibliografia

- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007.
- Batchikov S., *Suverennaya demokratiya kak novaya strategiya Rossii*, „Zavtra” 23.05.2007.
- Bowring B., *Law, Rights and Ideology in Russia: Landmarks in the Destiny of a Great Power*, London 2014.
- Budushee rossijskoj gosudarstvennosti: suverennaya demokratiya? Diktatura? Imperiya?*, Moskva 2007.
- Chadaev A., *Putin i ego ideologiya*, Moskva 2006.
- Cheney's Speech in Lithuania*, <https://www.nytimes.com/2006/05/04/world/europe/04cnd-cheney-text.html> (dostęp: 7.09.2019).
- Churov V., *Suverennaya demokratiya i wybory*, „Rossijskaya gazeta” 30.03.2007.
- Cymburskij V.L., *Ideya suvereniteta v pozdnesovetskom i postsovetskom kontekstah*, [w:] *Demokratiya i suverenitet. Mnogoobraznye istoricheskogo opyta*, red. I.K. Pantin, M.M. Fedorova, Moskva 2010.
- Czachor R., *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradczych*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 6, 2015, nr 2.
- Demokratiya dlya Rossii — Rossiya dlya demokratii*, red. A.A. Gusejnov, Moskva 2008.
- Dugin A., *Diktatura*, [w:] *Budushee rossijskoj gosudarstvennosti: suverennaya demokratiya? Diktatura? Imperiya?*, Moskva 2007.
- Dugin A., *Novaya ideologiya zakreplaet politicheskuyu model Vladimira Putina*, „Vremya Novostej” 20.09.2006.
- Ereklinceva E.V., *K voprosu o traktovke koncepcii „suverennoj demokratii”*, „Vestnik Chelabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta” 2009, nr 36 (174).
- Garadzha N., *Ot real'nogo k absoljutnomu suverenitetu*, [w:] *Suverenitet*, red. N. Garadzha, Moskva 2006.
- Grachev N., *Suverennaya demokratiya: social'no-filosofskij vzglyad*, „Vlast” 2011, nr 2.
- Gusejnov A.A., *Demokratiya i Rossiya: brak po lyubvi ili po raschetu?*, [w:] *Demokratiya i suverenitet. Mnogoobraznye istoricheskogo opyta*, red. I.K. Pantin, M.M. Fedorova, Moskva 2010.
- Herpen M.H. van, *Putinizm. Powolny rozwój radykalnego reżimu prawicowego w Rosji*, przeł. J. Okuniewski, Gdańsk 2014.
- Ivanov S., *Triada nacional'nych cennostiej*, „Izvestiya” 14.07.2006.
- Ivanov V.V., *Partiya Putina. Istorija „Edinoj Rossii”*, Moskva 2008.
- Karpec V., *Ot diktatury k diktature*, „Literaturnaya gazeta” 4.10.2006.
- Kasyanov M., *Imperiya svobody*, „Kommersant” 29.08.2006.
- Kazancev A., *Suverennaya demokratiya: protivorechiya koncepcii*, „Politicheskij zhurnal” 2007, nr 7–8.
- Kokoshin A.A., *Real'nyj suverenitet v sovremennoj miropoliticheskoj sisteme*, Moskva 2006.
- Konovalov A.A., *Gde vzyat' elitu s ideologiej? Fevral'skie tezisy Vladislava Surkova*, „Politicheskij klass” 4.04.2006.
- Krastev I., *“Sovereign democracy”, Russian-style*, „Insight Turkey” 8, 2006, nr 4.
- Lebedev V., Kireev V., *Koncepciya „suverennoj demokratii”: paradigma, problemy, perspektivy*, [w:] *Pro suverennuyu demokratiyu*, red. L. Polyakov, Moskva 2007.
- Mäkinen S., *Sarkovian Narrative on the Future of Russia: Making Russia a World Leader*, „Journal of Communist Studies and Transition Politics” 27, 2011, nr 2.
- Mantikov B.A., *Konservatizm v sovremennoj Rossii: mezhdru nostalgiei i utopiei*, „Politia” 2012, nr 1.
- Matvienko Y.Y., *„Suverennaya demokratiya”: ambivalentnaya definicija ili ponyatie iz politico-pravovogo tezaurusa postmoderna*, „Filosofiya prava” 2008, nr 1.

- Migranyan A., *Zachem Rossii koncepciya "suverennoj demokratii"?*, „Izvestiya” 27.07.2007.
- Moshkin M., *Suverennaya demokratiya dlya bol'shogo prostranstva*, <http://www.evrazia.info/modules.php?name=News&file=article&sid=3361> (dostęp: 2.09.2019).
- Nagornyh I., Hamraev V., „*Suverennaya demokratiya*” *doshla do konservatizma*, „Kommersant” 21.02.2014.
- Okara A.N., *Reprivatizaciya budushhego*. „*Suverennaya demokratiya*”: *ot poiskov „novoj russkoj idei” k „missii” korporacii zao „Rossiya”*, „Politiya” 2007, nr 1 (44).
- Orlov D., *Politicheskaya doktrina suverennoj demokratii*, „Izvestiya” 30.11.2006.
- Pain E., *Suverennaya demokratiya — mirovoj opyt*, <http://viperson.ru/articles/emil-pain-suveren-naya-demokratiya-mirovoy-opyt> (dostęp 5.09.2019).
- Pantin I.K., *Problemy i protivorechiya stanovleniya demokratii v Rossii*, [w:] *Demokratiya i suverenitet. Mnogoobraznye istoricheskogo opyta*, red. I.K. Pantin, M.M. Fedorova, Moskwa 2010.
- Plan Putina — dostojnoe budushhee velikoj strany*, <http://er-duma.ru/news/24617/> (dostęp: 1.09.2019).
- Plyajs Y.A., „*Suverennaya demokratiya*”: *novyj koncept partii vlasti*, „Vlast” 2008, nr 4. *Poslanie Federal'nomu sobraniju Rossijskoj Federacii*, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24203> (dostęp: 5.09.2019).
- Predvybornaya programma Vserossijskoj politicheskoy partii „Edinaya Rossya”, prinyata VIII s'ezdom 1 oktyabrya 2007 g.*, <https://rg.ru/2008/02/02/edinros.html> (dostęp: 1.09.2019).
- Pro suverennyu demokratiyu*, red. L. Polyakov, Moskwa 2007.
- Rossiya boitsya vsemirnogo razgovora*, „Novaya gazeta” 2.02.2006.
- Rossiya! Vpered! Stat'ya Dmitriya Medvedeva*, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/5413> (dostęp: 5.09.2019).
- Rudakov V., *Ideologiya vos'mogo goda*, „Profil” 2006, nr 12.
- Sakwa R., *Suverenitet i demokratiya: konstrukcii i protivorechiya*, „Sravnitel'noe konstitucionnoe obozrenie” 2007, nr 3.
- Słowikowski M., *Jedna Rosja w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej*, Łódź 2018.
- Smith M.A., *Sovereign Democracy: The Ideology of Yedinaya Rossiya*, „Conflict Studies Research Centre: Russian Series” 2006, nr 37.
- Surkov V.Y., *Osnovnye tendencii i perspektivy razvitiya sovremennoj Rossii*, Moskwa 2007.
- Surkov V., *Nacionalizaciya budushhego. Paragrafy pro suverennyu demokratiyu*, „Ekspert” 2006, nr 43 (537).
- Surkov V., *Stenogramma vystupleniya zamestitelya rukovoditelya Administracii Prezidenta RF*, www.edinros.ru/news.html?id=111148 (dostęp: 25.08.2019).
- Suverenitet*, red. N. Garadzha, Moskwa 2006.
- Suverennaya demokratiya v opasnosti*, „Nezavisimaya gazeta” 21.11.2006.
- Suverennoe gosudarstvo v usloviyah globalizacii: demokratiya i nacional'naya identichnost'*, [w:] *Pro suverennyu demokratiyu*, red. L. Polyakov, Moskwa 2007.
- Trenin D., *Global'naya bezopasnost' i suverennoj demokratii*, „Obshhaya tetrad” 2006, nr 3.
- Tretyakov V., *Deficit ideologii i poisk strategii*, „Moskovskie novosti” 10.03.2006.
- Tretyakov V., *Suverennaya demokratiya: o politicheskoy filosofii Vladimira Putina*, „Rossijskaya gazeta” 28.04.2005, <https://rg.ru/2005/04/28/tretyakov.html> (dostęp: 27.08.2019).
- Vladimirov D., *Demokratiya bez prilagatelnyh*, „Rossijskaya gazeta” 1.02.2007.
- Vladislav Surkov razvel demokratiyu na suverennyu i upravlyaemuyu*, „Kommersant” 29.06.2006.
- Vladislav Surkov: „My ne prosto za demokratiyu. My za suverenitet Rossijskoj Federacii”*, <https://www.sova-center.ru/democracy/news/ideology/regime/2005/07/d5189/> (dostęp: 27.08.2019).
- Vstrecha s uchastnikami mezhdunarodnogo diskusionnogo kluba „Valdaj”*, <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/24537> (dostęp: 28.08.2019).